

Åke Hultkrantz ve Din İncelemesindeki Dini-Ekolojik Yaklaşımı

Fuat AYDIN*

Özet

Åke Hultkrantz, İsveçli bir, karşılaştırmalı din, etnoloji ve antropolojicisidir. Lisans döneminde araştırma hayatına, Amerika Kızılderilileri hakkındaki bir alan araştırmasıyla başlamış ve bu onun sonraki akademik hayatının tamamını belirlemiştir. 2006'daki vefatına kadar ilk olarak Amerikan Kızılderilileri ve Asya halklarının dinlerini, bunlardan özellikle de Şamanizm'i hakkında araştırmalar yapmıştır. Bu çalışmaları sırasında, modern din incelemelerinin ilkel olarak adlandırılan toplumların dinlerini araştırma hususunda yetersiz olduğunu hissetti. Modern toplumlardan farklı olarak, ilkel toplumlarda çevrenin insanlar ve inançları üzerinde çok önemli bir etkisinin bulunduğu bu yüzden de söz konusu toplumların dinlerinin daha iyi anlaşılması için çevrenin dikkate alınması gerektiğini ileri sürdü. Altmışlı yıllardan sora "dini-ekolojik yaklaşım" olarak adlandırdığı bu metodun teorisini oluşturmaya ve araştırmalarında onu uygulamaya çalıştı. Hultkrantz, dini-ekolojik yaklaşımının din ve tanrı düşüncesinin kökenini çevrede bulmaya yönelik bir çaba olmaktan daha ziyade, bunların aldıkları şekillerde çevrenin etkisini ortaya koymaya çalıştığını ileri sürer.

Anahtar kavramlar: Åke Hultkrantz, çevre-din ilişkisi, dini-ekolojik yaklaşım, ilkel toplum, ilkel din, din tipi

* Doç. Dr. SAÜ İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi. Bu yazı, "Türkiye'de Dinler Tarihi, (Dünü, Bugünü ve Geleceği)" adlı 04-06 2009 tarihleri arasındadüzenlenen ve *Dinler Tarihi Araştırmaları-VII, Türkiye'de Dinler Tarihi (Dünü, Bugünü ve Geleceği), Sempozyum (04-06 Aralık 2009)*, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara 2010, s. 164-178 arasında yayınlanmış olan tebliğin, gözden geçirilmiş, düzeltilmiş ve kısmen genişletilmiş halidir.

Summary

Åke Hultkrantz is a researcher of Swedish comparative religion. He began his career as field study of American Indians from the graduate period. This studying determinated his later life of field study. Until his die at 2006 he studied firstly American Indians and then religion of Asian people, especially shamanism. He felt the inadequacy of researcher's methodology that was used for the religion of modern people to understanding religion of primitive people. Because of the influence of environment on human and society in the primitive societies very much than modern society, he argued to take into consideration of environment to understanding the religion of primitive societies. Henceforth he developed a religio-ecological approach and tried to theorize and practice it. He said that aim of this approach is to illustrate the influence of environment on the forming and practising of these religion, but not to trace the origin of religion and God to environment.

Key concepts: *Åke Hultkrantz, relationship of environment-religion, religio-ecological approach, primitive society, primitive religion, type of religion*

Amerika yerli dinleri uzmanı İsveçli, Åke Hultkrantz'ın ve onun, klasik hale gelmiş olan dinler tarihi, karşılaştırmalı din incelemesi ve fenomenoloji gibi yaklaşımlardan farklı ve yeni bir yaklaşım olarak ele aldığı *dini-ekolojik yaklaşımının* konu edinileceği bu çalışma, iki ana bölüme ayrılacaktır. Birinci bölümde, Türkiye'de pek de tanınmayan batılı din çalışanları listesinde yer alan Åke Hultkrantz'ın hayatı ve belli başlı eserlerine yer verilecektir. İkinci bölümde ise Hultkrantz'ın Dini-ekolojik yaklaşımdan ne anladığı ve bununla ne yapmak istediği; söz konusu yaklaşımın din çalışmasındaki diğer yaklaşımlardan farkı ve onlara katkısının ne olduğu/olacağı Hultkrantz'ın yazılarından hareketle ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. ÅKE HULTKRANTZ HAYATI VE ESERLERİ

Åke Hultkrantz, İsveç Kalmar'da¹ Nisan 1920'de doğdu. Stockholm'e taşındıktan sonra 1939'da Karşılaştırmalı Din, Etnoloji/Antropoloji ve Tarih çalışmalarına başladı. Dört yıl sonra Stockholm Üniversitesi'nden lisans diplomasını aldı. Lisans düzeyi çalışmalarının bir parçası olarak 1944 ve 1946'da Lapplar ya da Saami yerlileri arasında alan çalışması yaptı. Hiçbir zaman Saami dini, birincil çalışma alanı olmamakla birlikte daha sonra konuyla alakalı birçok makale yazdığı gibi, Louise Bäckan ile ortak olarak *Studies in Lapp and Shamanism* (1978) ve *Saami*

1- Ulf Drobin, "Obituary", *Numen* 55 (2008), s.99.

Prechristian Religion (1985) adlı kitapları da kaleme aldı. Lisans çalışmaları ona, 1946'da Etnoloji ve 1948'de Karşılaştırmalı Tarih'te lisans derecesi kazandırdı. Ph.D/Felsefe Doktorası çalışmaları vesilesiyle Wyoming ve Idaho'nun Shoshone Kızılderilileri arasında bir dizi alan çalışmasına başladı.

Daha sonra bu alan çalışmalarını, Arapaho ve kuzey ovalarının diğer kabileleri arasında sürdürdü. Stockholm'e dönüşte *Conceptions of the Soul among North American Indians* adlı çalışmasını 1953'de doktora tezi olarak takdim etti. The Museum of Ethnography tarafından monografi serisinin ikinci büyük kitap olarak *The North American Indian Orpheus Tradition* (1957) adıyla yayınlanan 545 sayfalık bu seçkin çalışması ona doktor unvanının yanı sıra, hem *Karşılaştırmalı Din* doçentliği hem de Etnografya okutmanlığı hususunda resmi bir yeterlilik kazandırdı. Hultkrantz beş yıl sonra 1958'de 38 yaşında iken², Karşılaştırmalı Din kürsüsüne profesör olarak atandı ve aynı zamanda Stockholm Üniversitesi'ndeki Karşılaştırmalı Din Enstitüsü müdürü oldu. Buradaki öğretim hayatı 1986'daki emekliliğine kadar devam etti.

1960'lar, 70'ler ve 80'ler boyunca Hultkrantz, genel olarak etno-tarih ve din ekolojisinin de içinde yer aldığı metodoloji, kültürel tarih, kuzey Amerikan Kızılderilileri, kutup dinleri ve Şamanizm'e yönelik çalışmalarını sürdürdü. 1960'da bugün hala kullanışlı bir sözlük olan *General Ethnological Concepts* adlı çalışmasını yayınladı. Daha bir lisans öğrencisi iken ilişkisinin başlamış olduğu Amerika yerli dinleri hakkında birçok metin yayınladı. Bunlar arasında örnek olmak üzere şunlar zikredilebilir: *Les religions des Indiens primitifs de l'Amérique* (1963), *The Religions of the American Indians* (1979), *Belief and Worship in Native North America* (1981) ve *Native Religions of North America* (1987).

Bir diğer çalışması olan *The Study of American Indian Religions* (1983), teorik ayrıntılarından daha ziyade ampirik yaklaşımı ve metodolojiye yönelik ilgisi bakımından önemli bir metindir. *The Attraction of Peyote: An Inquiry into the Basic Conditions for the Diffusion of the Peyote Religion in North America* (1997) adlı çalışmalarında Peyotizm ve Yerli Kuzey Amerika kilisesi hakkındaki mevcut muazzam kaynak malzemeyi gözden geçirdi ve buna Wyoming'deki Vahşi Nehir Kızılderili yerleşim yerindeki güney doğu Shoshoneleri hakkındaki tecrübelerini ilave etti. Her zaman olduğu gibi bu konuya da esas olarak tarihsel ve işlevsel bir bakış açısından yaklaştı.

1986'daki emekliye ayrılmasına rağmen çalışmalarına ara vermeyerek başta *The Encyclopedia of Religion*'da maddeler olmak üzere birçok Avrupa ve Amerika

2- Drobin, "Obituary", a.g.d., s. 99.

dergisinde makaleler kaleme almayı sürdüren Hultkrantz, 3 Kasım 2006'da vefat etti. Onun ölümüyle İsveç, Erland Nordenskiöld³ ve Sigvald Linné'den beri Amerikan yerlileri çalışmaları alanındaki önde gelen bilim adamını kaybetmiş oldu.

Paul Radin,⁴ Robert Lowie⁵ ve Alfred Kroeber⁶ gibi önde gelen bilim adamlarının yakın arkadaşı olan Hultkrantz, doktora tezinin tanınmaya başlamasından itibaren, farklı üniversiteler tarafından dersler ve uluslar arası konferanslar vermek üzere davet edilmiştir.

Boston Brandis Üniversitesinde (1958), Missoula Montana Üniversitesi'nde (1977) ve birkaç dönem (1973, 1977, 1980) Santa Barbara'daki California Üniversitesi'nde misafir profesör olarak bulundu. Avrupa'da Aberdeen, Bergen, Bloomington, Budapeşte, Cologne, Frankfurt, Helsinki, Leicester, Turku ve Viyana'da misafir profesör olarak görev yaptı. 1981-82 yıllarında Aberdeen'de Giffort Konferanslarını ve California, Berkeley'de Foester Konferansını vermek üzere 1983'te davet edildi.

1993'de Budapeşte'deki The Conference on Shamanism'e başkan seçildi ve 1994 yılında Stockholm ve Uppsala'da gerçekleştirilen the International Congress of Americans'ın başkan yardımcısı olarak atandı. 1980'de Winnipeng'deki Amerika Kültürü Uzmanları Kongresi/Americanist Congress) ve 1993'de (International Society for Shamanistic Research/Uluslar arası Şamanistik Araştırma Cemiyeti Budapeşte) akademik başarılarından dolayı ödüller almıştı. 1997'de Helsinki Üniversitesi tarafından kendisine Teoloji Fahri Doktorası verildi. Hultkrantz aynı zamanda, kendisinin ortak kurucularından olduğu Swedish Americanist Society'in de içlerinde yer aldığı birçok bilimsel cemiyetin ve akademinin üyesi olmuştur.⁷

3- "Nils Erland Herbert Nordenskiöld (19 Temmuz 1877, Strömm - 5 Temmuz 1932, Stokholm, İsveç), Güney Amerika Yerlileri üzerine araştırmalarıyla tanınan İsveçli etnolog ve arkeolog. İsveç ve Danimarka'da antropoloji çalışmalarını önemli ölçüde etkilemiştir. http://tr.wikipedia.org/wiki/Erland_Nordenski%C3%B6ld 25.11.2009.

4- Paul Radin (Nisan 2, 1883 – Şubat 21, 1959), çok yaygın bir kesim tarafından okunan, erken yirminci yüzyıl Amerikan kültür antropologu ve folkloristidir.

5- Robert Henry Lowie (Haziran 12, 1883 – Eylül 21, 1957) Amerika doğumlu antropolog. Kuzey Amerika kızilderilileri uzmanı. Modern antropolojinin gelişmesine sağlayanlayan biridir.

6- Alfred Louis Kroeber (Haziran 11, 1876-Ekimi 5, 1960) yirminci yüzyılın ilk yarısı Amerika antropolojisinde en etkili şahsiyetlerden biridir. http://en.wikipedia.org/wiki/Alfred_Kroeber. 25.11.2009.

7- Hultkrantz'ın çalışmalarına dair ciddi bir bibliyografya çalışması olmasına rağmen hayatı hakkında ayrıntılı bilgilerin bulunabileceği bir kaynağa ulaşılamamıştır. Ölümün arkasından vefeyât olarak Numen'deki bir yazı ("Obituary", Numen 55(2008), s. 99-100 ve (27.10.2010) yer alan ve Shaman, vol. 14 (2006) ve eşiyile yapılan bir röportajdan alınan bilgilerle oluşturulduğu ifade edilen biyografi ise çok kısadır. Bu yüzden yukarıdaki

2. EKOLOJİ

Yunanca “ev, barınak, ev idaresi ya da yaşam ilişkileri anlamına gelen” οἶκος/oikos kelimesiyle, çalışma bilgi anlamına gelen -λογία/logia'dan türeyen ekoloji kelimesi çoğunlukla yanlış olarak çevreyle (environment) eş anlamlı olarak kullanılır. Çevre, bir organizma için dışsal olan bütün faktörleri ve ölçekleri betimler. Bunlar içinde, sıcaklık, radyasyon, ışık, kimya, iklim ve jeoloji gibi biyolojik olmayan faktörler ve genler, hücreler, organizmalar, aynı yeri paylaşan aynı türden ve aynı türden olmayan üyeler gibi biyolojik faktörleri içerir. Oysa ekoloji, farklı organizma derecelerindeki organizmalar arasındaki ilişkiler ağıyla ilgilidir. Ayrıca o, kendisini bütüncüllüğe adayan birkaç akademik disiplinden biri olmak bakımından çevreyle ilgili öteki çalışmalardan farklı görür.

Sistematik ekolojik çalışmalar, Aristo'ya ve Theophrastus'a kadar geri götürülebilir. Ancak ekolojinin kendisinden ilk olarak *Oekologie* şeklinde Alman biyolog Ernst Haeckel tarafından 1866'da bahsedilmiş ve “organizmaların çevreyle ilişkisinin kapsamlı bilimi” olarak tanımlanmış olsa da, bilimsel bir disiplin olarak nispeten yeni olup, çoğunlukla yirminci yüzyılın ikinci yarısında öne çıkmaya başlamıştır.⁸

Çevre bugün, yalnızca çağdaş bilimde değil fakat hayata yönelik pratik bakış açısından geleceği planlamada ve doğal kaynakların muhafazası mücadelesinde de fevkalâde önemli bir konu, insanlık ve gerçekten de insanın varlığını devam ettirmesi için anlamlı bir ortam haline gelmiştir.⁹

Hultkrantz çevreyle, kültürel nicel olarak ölçülebilecek olan demografi ve doğal kaynaklar kadar doğal muhit, topografi, yaşam alanı ve iklimi kasteder. Genellikle ekolojik tartışmalarda görülen, sonucusu olan ekonomik yönünün gözetilmiş olduğudur. Din araştırmacıları, çevreyi bu dar anlamda yorumlamışlardır. Ancak ekolojinin kültür ve din çalışmasına tam olarak uygulanması için, geniş ekonomik fenomenler sahasını içermesi gerekmez.¹⁰

kaynaklara başvurulmakla birlikte, hayatı ve eserleri hakkındaki bilgiler http://www.americanists.se/index.php?option=com_content&view=article&id=81&Itemid=57&lang=en. 27.10.2010. yer alan Christier Lindberg'in yazısından aynen alınmıştır.

8- en.wikipedia.org/wiki/Ecology.30.11.2009.

9- Åke Hultkrantz, “Religio-ecological Approach”, *Science of Religion Studies in Methodology, Proceedings of the Study Conferanca of the International Association fort he History of Religions, held in Turku, Finland, August 17-23, 1973*, Moutern Publishes, The Hague 1979, s. 222-223.

10- Hultkrantz, “Religio-ecological Approach”, s. 223.

3. ÇEVRE-İNSAN İLİŞKİSİ

Erken dönem antropo-coğrafyacılar ve beşeri ekoloji çalışanları, çevresel etkinin olumlu, değişimi arttıran gücünü bir gerçek olarak kabul ettiler. Onların bu abartmaları, içlerinden meşhur bilim adamı Friedrich Ratzel ile antropoloji ve etnoloji sahasında faaliyet gösteren daha sonraki araştırmacılar tarafından kabul edilmeyip reddedildi. Gerçekten de çevrenin yaratıcı önemini değil de, sınırlayıcı önemini vurgulama hususunda antropologlar, çok güçlü bir şekilde ekolojistlere karşı çıktılar. Ancak haklı olarak kültür oluşturmada, kültürün ve geleneğin altını çizerek onların bu hususlardaki rolünü vurguladılar.¹¹

Onlardan bir adım daha ileri giden Daryll Forde, çevre ve kültürün kendisiyle karşılıklı olarak etkileştiği süreci değerlendirirken, “fiziki şartların beşeri eylemlerle hem sınırlayıcı hem de izin verici ilişkilere sahip olduğunu” söyler. Onun için de çevre, bir takım gelişmelere izin verici olarak kabul edilir, fakat yaratıcı olarak kabul edilmez.¹²

Julian H. Steward, kısa bir süre sonra çevre-kültür ilişkileri bakımından arkadaşlarının yaklaşımlarında bazı şeylerin noksan olduğunu farkına vardı. Steward, Forde'nin kültürel örüntü ve kültürel gelenek tespitini kabul ederek onu kendisinin çevrenin yaratıcı gücü hakkındaki müspet değerlendirmesiyle birleştirdi. Yani, kültürel gelişme eski çevrecilerin düşündüğü gibi, çevreye otomatik bir cevap değil, fakat oluşturucu, yaratıcı süreçlerin kültürel ekolojik adaptasyonlarının bir sonucudur. Steward'le ilişkilendirilen ve *kültürel ekoloji* olarak bilinen bu disiplin, verili bir toplum ve onun doğal çevresi, hayat tarzlarını destekleyen yaşam biçimleri ve eko-sistemleri arasındaki ilişkileri inceler. Bu yaklaşıma göre, kısmen çevreye tabii olan küçük ölçekli toplumlarda çevre, söz konusu toplumun organizasyonunun ve diğer beşeri kurumların oluşumunda ana etkidir. Kültürel ekoloji, çevrenin insanın davranışları üzerinde çevresel belirleyiciliği/determinizmi ima ettiği için 1950'lerden beri birçok kişi bu yaklaşım tarzına saldırmakla birlikte, Steward'ın metodolojisi hala, çevre-kültür ilişkilerine dair yapılan araştırmalarda en semereli yaklaşım olmayı sürdürmektedir.¹⁴

Çevrenin insan toplumu üzerindeki etkisini kabul etmekle birlikte Steward, kültürel ekoloji uyumsal sürecini, sosyo-kültürel entegrasyonun tarihsel oluşum öncesi yönleri ve seviyeleriyle ilişkilendirmeye çalıştı. Ona göre, ekolojik adaptasyon

11- Hulktrantz, a.g.m., s. 225.

12- Hulktrantz, a.g.m., s. 225.

13- http://en.wikipedia.org/wiki/Cultural_ecology.

14- Hulktrantz, "Religio-ecological Approach", s. 226.

en çok, yaşamda ve teknolojide görülür; dinde ve entelektüel kültürde ise bu etki görülemeyecek kadar etkisizdir.¹⁵

Hultkrantz için, Steward'ın din ve entelektüel kültürde bu sürecin etkisinin azaldığını söylemekte haklıdır. Çünkü onun asıl ilgisi, mümkün olduğu ölçüde kültür-ekolojik sürecin doğasını açık bir şekilde göstermek olduğundan, çözümlemesinde dini isklamıştır. Ancak Hultkrantz'a göre, Steward'ın modelini, bütün özellikleriyle kabul ederek ve onu dine uygulayarak, daha ileriye doğru geliştirmek mümkündür.

4. ÇEVRE/EKOLOJİ-DİN İLİŞKİSİ

Yukarıda kısaca ifade edildiği gibi modern dönemde çevreye yönelik ilginin bir sonucu olduğu gibi görünse de, akademik hayatının büyük bir kısmını Amerika yerlilerinin dinlerini araştırmaya adanmış olan Hultkrantz'ın, hem çalışma alanı olan dinlerde çevrenin etkisinin büyük olduğuna yönelik tecrübesi, hem de dinler tarihçilerinin ilkel/okuma yazma öncesi/yazısız toplumlar olarak adlandırılanların dinlerinin tarihsel geçmişiyle uğraşıldığında kullanılan metotları gözden geçirmeye yönelik bir ihtiyaç hissetmeleri, onda bu dinlerin incelenmesinde bir metot olarak dini-ekolojik yaklaşım düşüncesine yol açmış görünür. Hultkrantz bu yaklaşımının alt yapısını, yukarıda kısmen ifade edildiği gibi kendisinden önce çevreye yönelik yapılan çalışmalarda bulunan etnologların özellikle de Steward'ın *kültür ekolojisi* yaklaşımında bulur. Onun çalışmalarında bulunduğu bu metodu, dine uygulamaya çalışır. Hultkrantz'ın Dini-ekolojik yaklaşımdan ne anladığını 1966 tarihli bir makalede “ekolojik bir yaklaşım”, adıyla ortaya koymaya çalışır. 1973'de Turku'da düzenlenen sempozyumdaki tebliğinde ise “dini-ekolojik yaklaşım” şeklinde isimlendiren Hultkrantz, çalışmalarının büyük bir kısmını bu bağlamda icra eder.¹⁶

15- Hultkrantz, a.g.m., s. 226.

16- Åke Hultkrantz'dan çok önce M. A. Czaplicka, “The Influence of Environment upon Religious Ideas and Practices of the Aborigines of Northern Asia”, *Folklore*, Vol. 25, No. 1 (Mar. 31, 1914), s. 34-54 yayınlığı bir makalesinde çevrenin insan ve din üzerindeki etkisi olduğunu söyler (s. 34) ve Sibirya'nın coğrafi yapısı, geçim kaynaklarını ortaya koyduktan sonra bu durumun Türklerin törenleri ve mitolojilerini nasıl etkilediğini göstermeye çalışır (s. 46-54). Czaplicka bu konuyu ilk ele alan kişi olduğuna dair bkz. Mustafa Ünal, *Din Fenomenolojisi, Tarihçe Yöntem ve Uygulama*, Gecit Yayınevi, Kayseri 1999, s. 59-60. Doğrudan çevrenin dini ayinlerin şekillenmesini ele almamış olsa da, George Dumezil, İstanbul Dârü'l-fünûn İlâhiyât Fakültesinde verdiği Târih-i Edyân Derslerinde de, ilkel olarak adlandırılan toplumların dini ayinlerinin ve kurumlarının şekillenmesini bu bağlamda ele alır. Balıkçılıkla uğraşan toplumlar, tarımla uğraşan toplumlar başlıkları altında, toplumun geçimini temin ettiği şeylerle dini ayin tipleri arasında bir benzerlik olduğunu göstermeye çalışır. Bkz. Mösyö Dumezil, *Tarih-i Edyan Dersleri Tercümesi*, Dârü'l-fünûn İlâhiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul 1342/1926. Ancak ister, temel yaklaşımları bakımından Hultkrantz'inkine benzeyen Czaplicka'nın makalesi isterse de Dumezil'in konuya yönelik ilk

Dini-ekolojik yaklaşımın neyle ilgilendiğine geçmeden önce, Hultkrantz'ın çevreden ne anladığı ve söz konusu çevrenin din üzerindeki etkisinin hangi alanlarda olduğunu görmek uygun olacaktır. Hultkrantz çevre ile “bir kültürde nicel olarak ölçülebilen demografi ve doğal kaynaklar kadar tabii çevreler, topografi, yaşam alanı ve iklimi” kasteder. Bu şekilde tanımlanan çevrenin din üzerindeki etkisine gelince, bu da iki şekilde kendisini gösterir:

1. Çevre dini eylemler ve anlayışlar için malzemeler sağlar. İlkel dinlerin büyük ölçüde hâkim doğal şartları yansıttığı çok iyi bilinir. Ritler, inançlar ve mitler doğal muhiti farklı yollarla kullanırlar.

Ritler doğrudan ekonomik ilerlemeyle ilişkilidirler ve onları bu yüzden var olan bitki örtüsü ya da hayvan topluluğuna gönderme yapan eylemleri takdim ederler. Avcı toplumlarının av hayvanlarıyla ilişkili, onları andıran törenler yapmaları bu türden eylemlerdir.

Doğüstü dünyayla ilgili inançlar az çok duyular dünyasında görünen çevre, sosyal ve kültürel özellikler model alınarak oluşturulur.

Mitler çok büyük ölçüde gelenek tarafından belirlenir. Onlar çok sık olarak öykü anlatıcının etrafını kuşatan bölgenin genel tablosunu ve hayvanlarını yansıtır. Öte yandan belli alanların mitolojilerinde, belli doğal fenomenlerin hâkimiyeti çoğunlukla bu fenomenlerin bu alanlarda icra ettikleri baskın etkiyle ilişkilidir. Göksel ve yıldızlarla ilgili mitolojinin, açık ovalardaki göçebeler arasında özellikle bolca bulunması, bu açıdan bakıldığında kesinlikle bir tesadüf olmasa gerekir.¹⁷

2.Çevre, kültür üzerinde etki ederek dini tezahürlerin organizasyonun şekillenmesinde bir fonksiyon icra eder. Bu bağlamda olmak üzere iki organizasyon tipi zikredilebilir.

a. Dini yapı, bazı bakımlardan ekolojik istekleri yerine getiren sosyal yapıyı yansıtır. Mesela, nüfus yoğunluğuna ve karmaşık grup oluşumlarına izin vermeyen ekolojik durumlarda, ayrıntılı bir biçimde katmanlaşmış bir topluma yer yoktur; bu yüzden de hiyerarşik bir din adamlığının ortaya çıkması mümkün değildir. Düzenli olarak gidilen mabetler, ancak yerleşik dini grupların oluştuğu yerlerde var olur.

b. Dini model/örüntü, ekolojik uyumun belli bir tipine esas olan bir toplumdaki mevcut şartlara gönderme yapan bir ideoloji ve değer sistemini ifade eder.

kabul edilebilecek çalışmaları bulunsa da, bunu bir metot olarak ortaya koyma hususunda öncelik Åke Hultkrantz'ın olduğu tartışma götürmez bir şeydir.
17-Åke Hultkrantz, “An Ecological Approach to Religion”, *Ethnos* 31 (1966), s. 143-44.

Yeni bir ekolojik gereksinim ortaya çıktığında, bu örüntü ya model dağılır ya da yeniden bir denge kurmak maksadıyla değiştirilir.¹⁸

5. DİNİ-EKOLOJİK YAKLAŞIM

Çevrenin dinin de içinde yer aldığı kültürel süreçleri, sınırlama ve geciktirme yanında onu tahrik ederek harekete geçirdiği¹⁹ bu yüzden de dini formların organizasyonunda ve gelişiminde kesin etkisini kabul etme olan²⁰ dini-ekolojik yaklaşım, bir dinin çevresel entegrasyonunu ve bu entegrasyonun içerimlerini çalışır;²¹ bir başka ifadeyle dini ifadenin şekilleriyle ve bu şekiller tarafından motive edilen hususi dini muhtevalarla ilgilenir.²²

Dine yönelik ekolojik yaklaşım her ne kadar Steward'ın kültürel ekolojisinden alınmış olsa da, bu yeni bir yaklaşım tarzı değildir. O, beşeri bilimlerin ekolojideki daha eski usullerin bir parçası olarak vardı. Yakın doğu dinlerinin dini-tarihsel çözümlemesine uygulandı ve tabiatın tecrübelerinin insana tanrılar ve mitler sağladığı şeklindeki daha eski evrimcilerin doktrinlerinde de ima edilmekteydi. Bununla büyük volkanların tanrıları doğurduğunu değil fakat bu dağlarla ilişkilendirilen tanrılara dair inançlarla ilgili ifadeler oluşturdukları ya da oluşumuna katkıda buldukları kabul edilmektedir. Bugün geçmişin ekolojik itkileri, onların ve metodolojik önemlerinin bilincinde olmamıza denk düşecek şekilde rafine edilmiş ve değiştirilmiş olarak yeniden ortaya çıkarlar ki, bu anlamda dini ekoloji yeni bir yaklaşımdır.²³

Din incelemesindeki bu yaklaşım, Hultkrantz'a göre tarihsel ya da fenomenolojik yaklaşım için bir alternatif olmaktan daha ziyade onlar için yeni bir bilgi sağlama yoludur. Dini, genel çevresel çerçevesi içinde araştıran dini-ekolojik yaklaşım bize, cesur karşılaştırmalar yapmaya izin veren yeni, bütün kültürler ve dinlerle ilişkili bir tip anlayışı sağlar.²⁴ Bu yaklaşımla Hultkrantz, elde edilen ve bu kavramlara yapılacak olan karşılaştırmalarla ilkel dinlerdeki kültürel safhaları aydınlatmayı hedefleyen dini-ekolojik yaklaşım, farklı kültürlerdeki dini benzerliklere yönelik geçmişte ve hala kullanılan bir açıklama tarzı olan yayılmacılığa

18- Hultkrantz, a.g.m., s.145.

19- Hultkrantz, "Religio-ecological Approach", s. 225.

20- Hultkrantz, "Religio-ecological Approach", s. 223

21- Hultkrantz, a.g.m., s.221.

22- Hultkrantz, a.g.m., s. 222.

23- Hultkrantz, a.g.m., s. 226.

24- Hultkrantz, a.g.m., s. 230.

karşı çıkar ve ona yönelik alternatif ya da tamamlayıcı bir açıklamanın,²⁵ ekolojik uyum ya da ekolojik kümelenmede bulunabileceğini göstermeye çalışır.

5.1 Dini-Ekolojik Yaklaşımın Sahası

Dini-ekolojik yaklaşım, birincil olarak kültürleri tabii çevreye dayanan dinlerin yani, primitif olarak adlandırılanların çalışılması hususunda anahtar olan bir yaklaşımdır. İnsan kültürü ilerlerken, onun tabiata bağımlılığı gittikçe azalır; bu yüzden de kültürel gelişime bağlı olan din, kendi evrimci gelişim sürecinde, gittikçe artan bir şekilde, bir zamanlar kendisini pençesinde tutan ekolojik faktörlerden bağımsız hale gelir. Oysa şehirleşme ve endüstrileşmenin etkisinde kalmamış olan primitif dinlere döndüğümüzde onların hem doğrudan hem de dolaylı bir şekilde çevrenin dikkate değer bir etkisini açıkça gösterdiklerini görürüz.²⁶ Bu yüzden dini-ekolojik araştırma, ilkel/yazısız toplumların dinlerde, çevre, kültürel öz ve geleneksel faktörler arasındaki karşılıklı etkileşimi, dini şekillerin ve dini süreçlerin anlaşılması hususunda bize kullanışlı bir anahtar sağlar. Bununla da, bu türden dinleri yalnızca kültürel endekse, kültürel tarihe ve sosyal yapıya gönderme yapmakla çözümlemenin yeterli olmadığını farkına varırız.²⁷

5.2 Dini-Ekolojik Yaklaşımın Metodu

Dini-ekolojik araştırmanın hedefi, karşılaştırmalar yapmak maksadıyla şimdiki durumda tarih öncesi ve ilkel dinlerde bulunan din tiplerinin, modellerinin ve özelliklerinin kabul edilebilir bir listesini hazırlamaktır. Bu din tiplerini belirlemek için dini-ekolojik yaklaşım şu usulü takip eder:

“Önce kültürel tipi ve arkeolojik veriler tarafından ortaya konulan toplumsal organizasyonu belirlemeye çalışır. Sonra, kültürel öz ve toplumsal organizasyonu din tipinin hususi bir tipiyle ve muhtemelen de bu din tipi içindeki bir parçayla ilişkilendirir. Çağdaş ilkel toplumlardaki dinler hakkındaki karşılaştırmalı dini-ekolojik bir araştırmanın sonucu olarak bu din tipi tanımlanmış olması gerekir. Bu yüzden din ekolojisinin zorunlu bir görevi, dini tipler kataloguna/listesine katkıda bulunmaktır.

25- Whaling, *Contemporary Approaches to the study of religions, The Humanities*, Walter de Gruyter, Berlin 1984, I, 229.

26- Hulktrantz, "Religio-ecological Approach", s. 229.

27- Hulktrantz, a.g.m., s. 229.

Araştırmacı ancak o zaman, arkeolojik verileri uygun bir din tipiyle ilişkilendirmeye belli bir mahaldeki/alandaki dini düşüncelerin genel doğasını ortaya çıkarabilecektir. Hususi arkeolojik özellikler -bir ayı mezarı, bir kaya-resmi- genel dini yorum hakkında doğrudan bir kanıt sağlayabilir ve dini-ekolojik faaliyeti destekleyebilir²⁸. Böylece din ekolojisi, tarih öncesi dinler gibi zor bir konuyla ilgilenmenin yeni bir yolunu sağlar. Ancak bu şekliyle yalnızca tek tek inançları ve düşünceleri aydınlatmakla kalmayıp bizi dini yapılar ve örüntülerle ilgili güvenilir varsayımlarla da teçhiz eder.²⁹

Dini-ekolojik çalışma, din üzerindeki çevresel etkinin niteliği ve özünü, Steward'ın kültürel ekolojisindeki “kültür tipi”ne tekabül eden “din tipi”nin belirlenmesiyle değerlendirmektir. Bu din tipi, ilgili kültürel öze ya da onunla yakından ilişkili dini modeller ve özellikleri içerir. Ve bu yüzden de çevresel uyumlardan kaynaklanır. Çevre, kültürel öz, kültürel düzey ve temel dini özellikler gibi parçalardan oluşan din tipi, farklı alanlarda benzer ekolojik bir entegrasyona sahip fenomenleri de içerdiği için sabit coğrafi bir alanın fenomenleriyle sınırlandırılmaz. Fakat, ekonomik ve teknik düzeyin, ilgili bütün kültürel özlerde aynı olduğunu varsayar. Bu düzey, burada basitlik adına “kültürel düzey” olarak adlandırılır. “Din tipi, şimdi farklı yerlerde benzer bir ekolojik uyuma sahip ve kültürel bir düzeyi temsil eden önemli dini özellikler ve komplekslerin bir grubu olarak tanımlanabilir”.³⁰

Din tipi, Steward'ın kültürel tipine karşılık gelir. Kültürel tip ise ancak “yaşam faaliyetleri ve ekonomik düzenlemelerle çok yakından ilişkili olan özellikler kümesidir” ve araştırılan kültürün temel özelliklerine dayanan ve ampirik olarak bu düzenlemelerle yakından ilişkili olması belirlenmiş olan toplumsal, siyasi ve dini örüntüleri içeren kültürel öz ve ekonomik ve teknik düzeyin karşılığı olarak kullanılan kültürel düzeyden hareket edilerek karşılıklı kültürel bir araştırmanın sonunda kesin olarak belirlenir. Bu şekilde belirlenen kültürel tip, farklı etnik gruplardaki sosyal ve kültürel entegrasyonun özdeş bir düzeyindeki kültür-çevre ortak yaşamının düzenliliklerinin altını çizen bir kavramdır. Steward'a göre, “bir kültür tipi ilk olarak kültürel ekolojik adaptasyonun karşılıklı-kültürel düzenlilikleri tarafından belirlenir ikinci olarak sosyo-kültürel entegrasyonun benzer bir düzeyini temsil eden kültürel öze ait özelliklerden oluşur”. Bu şekilde kültürel tip belirlenir belirlenmez, din tipini formüle etmek mümkün hale gelir.³¹

28- Hulktrantz, “Religio-ecological Approach”, s. 234.

29- Hulktrantz, a.g.m., s. 234.

30- Hulktrantz, “An Ecological Approach to Religion”, s.146.

31- Hulktrantz,a.g.m., s. 140.

Mesela, Çöl göçebeliği açıkça çevresi çok iyi çizilmiş bir kültürel tiptir ve *çöl göçebe dini*, ona ait bir din tipidir. Eşit derecede bir başka iyi tanımlanmış kültürel din tipi, doğal sonucu *kuzey kutup dini* olan, *kuzey kutup avcı kültürü*dür. Burada hayvanlarla hayvanların avlanmasıyla ilişkili anlaşmalar, kavramlar ve ritler üzerindeki vurgusuyla karakterize edilen bir din buluruz. Sıklıkla hayvanların efendileri olarak işlev gören hayvan şeklindeki ruhlar; av büyüü ve av kehaneti ve hayvan törenciliği (yani ayı ritleri).³²

Yine taşlar, göller vs. hakkındaki yerel tapınımı; meskenlerin yapısını yansıtan bir evren anlayışı; çevrenin beşeri uygulayıcıların isteklerine tekabül eden Şamanizm şekilleri ve Şamanizm'in yoğunluğu ve keskin kuzey kutbu şartlarına göre değiştirilen ya da onlar tarafından tahrik edilen şekildeki gömmeleri de ekolojik önemlerine uygun olarak düşünebiliriz. Aynı şekilde şamanistik uzmanlaşmanın ve tabiatüstü güçlerin hiyerarşik üst üste binmelerinin nispi yokluğunu da, çevre tarafından zorunlu hale getirilen sınırlardan dolayı, farklılaşmanın ve tabakalaşmanın yokluğuyla ilişkilendirebiliriz.³³

Tarihsel verilerden hareket edilmiş olsa da, ister *çöl göçebe dininden* isterse *kuzey kutbu avcı dininden* söz edelim, her iki durumda da din tipi, özü bakımından zamansızdır: İlkesel olarak o, benzer düzey ve entegrasyonun ekolojik ve teknolojik şartlarının hazır olduğu her yerde bulunur. Tarihsel etkiler, belli özellikleri bastırarak ya da vurgulayarak değişen modeller yaratabilir, ancak genel referans çerçevesi aynı olmaya devam eder.

Hultkrantz'a göre, bu şekilde elde edilen *dini tipi* anlayışı dini geçmişin tarihsel yeniden inşası için elverişlidir. Bu yeniden inşalar için kullanılan metotlar, arkeolojik malzemeden antik bir dini resmini yapmanın mümkün olduğunu, etnografik belgenin kültürel ve dini endeksini bileceğimizi ve etnografik belge ışığında arkeolojik malzemeyi yorumlamanın tavsiye edilebilir olduğunu varsayar.³⁴

5.3 Dini-Ekolojik Yaklaşımın Bize Sağlayacağı Şeyler

Yukarıda sözünü ettiğimiz şeyler, aynı zamanda dini-ekolojik yaklaşımın gerçekleştirmek istediği şeylerdir; Hultkrantz bunları konuyla alakalı metinlerinde ayrıntılı bir şekilde ele almasına rağmen biz burada onları maddeler halinde vermeye yetineceğiz.

1. Dinler ve dini özellikler arasında fenomenolojik karşılaştırmalar yapmaya imkân verir.

32- Hultkrantz, "An Ecological Approach", s. 147

33- Hultkrantz, a.g.y.

34- Hultkrantz, a.g.m, s. 147-48.

2.Din tiplerini tarihsel katmanlar halinde düzenlemeyi sağlar. Bunun sağlayacağı kazanç, ekolojik olarak yorumlanabilecek olan dini özelliklere, hususi tarihsel konfigürasyonlar olarak gönderme yapılacaktır. Din tarihçisi, hayvan şeklindeki ruhların çok erken tarihli avcılık dinlerinde kendi doğal köklerine sahip oldukları ya da putlara ve kutsal yığınlarda hazır bulunan rahiplerin ilk olarak daha sonraki zirai dinlerde niçin var oldukları gerçeğinin farkına varacaktır.

3.Din ekolojisi, dini dinamikler hususunda daha derin bir perspektifi gerçekleştirme hususunda bize yardım eder. Dinin şekillerinin ve örüntülerinin dış şartlara dayandığı ve bizim genellikle dini muhtevanın sahih ifadeleri olarak düşündüğümüz şeylerin, gerçekte tesadüfi tezahürler olduğunu algılamamızı sağlar.

Bu yüzden de, din ekolojisi dinin tesadüfi şekillerinden onu ayırır; o nedensel ifadenin ve sahih inancın ne olduğunu gösterir. Çevresel adaptasyon ve tarihsel süreçler tarafından aşılana bir dinin dışsal niteliklerini kaldırarak bu dinin temel düşüncelerinin farkına varabiliriz. Primitif/okuma yazması olmayan toplumların dinlerinin özünde bulunan değerler hakkındaki daha derin bir anlayış, bugün hâkim olan büyük dini geleneklerin anlaşılmasında bir anahtar sağlayacaktır.³⁵

5.4 Dini-Ekolojik Yaklaşımın Yönelik Eleştiriler

Dini-ekolojik yaklaşıma yönelik eleştirilerden biri onun dini, onun genel çevresel çerçevesi içinde araştırmayı kendisine bir metod kuralı olarak koymuş olmasının din incelemesinde ekonomik determinizmin bir vasıta olarak kabul edildiği şeklindedir. Bu eleştiriye karşılık olarak Hultkrantz, dini-ekolojik yaklaşımın dini ifadenin şekilleriyle ve bu şekiller tarafından motive edilen hususi dini muhtevalarla ilgilendiğini nihai anlam ve değerin iletilmesiyle ilgilenmediğini söyler. Bu yüzden de onun anlayışına göre ekolojik yaklaşımda, nihai anlamın ve değerin tebliğine kesinlikle izin verilmez.³⁶

Dini-Ekolojik yaklaşıma yönelik bir diğer eleştiri de, bu yaklaşımın savunucularının dinin doğası ve kökeni hakkındaki bazı materyalist açıklamaları onayladıkları şeklindedir. Hultkrantz bu yaklaşımı kullanan kişiler arasında böyle düşünenlerin olabileceğini kabul eder, ancak bunun, yaklaşımdan zorunlu olarak çıkması gereken bir yorum olmadığını söyler.³⁷ Dini-ekolojik yaklaşımda materyalizmi destekleyen ya da onu hedefleyen bir şey olmadığına dair bir örnek olmak üzere Hultkrantz, bir Yüce Varlık inancını ele alır.

35- Hultkrantz, "Religio-ecological Approach", 236.

36- Hultkrantz, a.g.m., s. 222.

37- Hultkrantz, a.g.y.142.

Ona göre böyle bir inancın kökenini hiçbir zaman ekolojik bir yaklaşımla açıklamak mümkün değildir. Bu, her ne kadar bu tür anlayışlar kültür tarafından nakledilse de onların kültürü aşan taraflarının da olduğunu bir göstergesidir.³⁸ Dini-ekolojik yaklaşımın yapabileceği/yaptığı yegane şey, bir Yüce Varlık düşüncesinin farklı kültürlerde aldığı şekillerin, söz konusu kültürlerin kültürel özleri tarafından belirlenmiş olduğunu ortaya koymaktır. Zira bilindiği gibi, Yüce Varlık düşüncesi her yerde aşkın bir tanrıyla özdeş olmak yerine, bazılarında hayvanların efendisi ve bazılarında ise bir hayvan şeklinde tasavvur edilir.³⁹

Ayrıca, bir dinin ya da onun bir kısmının ekolojik terimlerle tasvirin, dini çevrenin etkisine indirdiği/indirebileceği, bu yüzden de indirgemeci bir yaklaşım olduğu eleştirisini ise Hultkrantz kabul etmez. Ona göre, dini-ekolojik yaklaşımla, bizatihi dini değerlere dokunulmaz; onların insanın psişik yapısında bir yere sahip olduğu kabul edilir. Söz konusu yaklaşım yalnızca, kabilevi bir dinin şekillerinin anlamlı bir biçimde, bir bütün olarak kültürün ekolojik adaptasyonu ile karşılıklı etkileşim ve gerçekten onların kısmen bu süreç tarafından üretilmiş olduğunu ortaya koymaya çalışır.⁴⁰

Dini-ekolojik yaklaşımına yönelik çok daha önemli olan bir başka itiraz da, kendisiyle özelliklerin kültürel öze ya da icada, yayılmaya ve kültürel mirasa atfedilip edilemeyeceğine hüküm vermeye yarayan sabit bir ölçünün olmadığı, şeklindeki bir itirazdır.⁴¹ Bu itiraza karşılık olarak Hultkrantz tanrısal ikizlere inanç gibi bir takım dini düşüncelerin mevcut olduğu kültürün özünden ziyade tarihsel bir geleneğe ait olduğunu belirlemede olduğu gibi bazı fenomenlerin neye ait olduğu, nereden kaynaklandığını tespit etmek kolay olmakla birlikte, diğer fenomenlerde öyle değildir, der. Mesela havyan törenciliği avcı dinin tamamlayıcı bir parçasını oluşturur. Ancak mesela bu tür bir törencilik Avustralya avcı dinlerinde yoktur. Hultkrantz'a göre Avustralya avcı dinlerinde olmasa da, hayvan törenciliğinin bir bakiyesinin burada bulunması gibi bir problemin en iyi çözüm yolu, hayvan törenciliği zaman geçtikçe az çok tutarlı tarihsel törensel bir kompleks oluşturmuş olsa da, ekolojik entegrasyonun (kültürel özün) asli parçası olduğunu kabul etmek gibi görünüyor. Bu tabii ki, varsayımsal bir kabuldür.

38- Hultkrantz, "An Ecological Approach", s. 142

39- Hultkrantz, "Religio-ecological Approach", s. 222.

40- Hultkrantz, a.g.y., s. 226.

41- Hultkrantz, a.g.m, s. 232.

42- Lauri Honko, "Discussion", *Science of Religion Studies in Methodology, Proceedings of the Study Conferanca of the International Association for the History of Religions, held in Turku, Finland, August 17-23, 1973*, Moutern Publishes, The Hague 1979, s. 296.

Bütün bu tür eleştirilere karşı Hultkrantz, hiçbir dinin ekolojik, ekonomik ya da teknik bir çevreden kaynaklanmadığını; yalnızca dini şekillerin böyle itkiler tarafından en azından belirlenebildiğini yani, dini şekillerin kültürel ve dini gelenekler tarafından biçimlendirildiğini unutmamamız gerektiğini söyler.⁴³

6. SON SÖZ

Åke Hultkrantz İsveç kökenli bir Amerika dinleri uzmanıdır. Lisans düzeyinden ömrünün sonuna kadar çalışma alanı olarak söz konusu dinlerin yanı sıra bunların da içinde yer aldığı ilkel/okuma yazma öncesi/yazısız milletlerin dinleri olarak adlandırılanları incelemeyi sürdürmüştür. Bu dinlerle ilgili olarak yaptığı alan çalışmalarında edindiği tecrübeler ve diğer dinler tarihçilerinin mezkur dinleri anlamaya yönelik çabalarındaki yetersizlikler onu, bu anlama çabasında geleneksel olanlar dışında, çevreyle tamamen iç içe olan bu toplumların dinini anlamaya yönelik yeni bir yaklaşım arayışına itmiştir. Bu arayışta Steward'ın çevrenin kültür üzerindeki etkisini temel alan *kültürel ekolojisiyle* karşılaştır. Steward dini, kültürün ikincil özellikleri olarak adlandırdığı şeyin içine koyar ve büyük ölçüde gelenek tarafından nakledildiğini düşündüğünde onu kültürel özün dışında bırakır. Hultkrantz, Steward'ın dışarıda bıraktığı dini, *kültür ekolojisinin* çalışma sahası içine dahil eder ve onu, *dini-ekolojik yaklaşım* olarak adlandırır.

Hultkrantz'ın din incelemeleri sahasına dahil ettiği bu yaklaşım, çevrenin etkisinin en aza indirildiği çağdaş dinlerden daha çok ilkel/yazısız/okuma yazma öncesi toplumların dinlerini anlamada kullanılması hedeflenmiştir. Steward'ın metoduna uygun olarak kültür tipleri ve sonra bunlara uygun din tipleri tespit etmeye çalışan Hultkrantz, bunun hem belli kültür tiplerinde bulunan din tiplerini hem de farklı kültür tiplerine özgü olan farklı din tiplerini karşılaştırmak için yapar. Çünkü farklı kültür tiplerinden kaynaklanan farklı din tiplerinin bu karşılaştırması, dinlerin aldıkları mevcut şekillerinde çevrenin etkisini ortaya koymanın yanı sıra, bizim dinlerde çevreden kaynaklanan şekil farklılıklarıyla bunlardan bağımsız ve muhtemelen aşkın olan sahil dini özün ne olduğunu görmemizi sağlayacaktır.

Yukarıda yöneltilen ve bundan sonra da yöneltilmesi muhtemel her türlü eleştiriye rağmen *dini-ekolojik yaklaşım*; dinler tarihi, karşılaştırmalı din ve din fenomenolojisinin bir çözüm ortaya koymakta zorlandığı/ya da böyle bir çözüm sunmayı hedeflemediği, özellikle de ilkel dinler (inançları ve ibadetleri) arasındaki şekilsel farklılıkları anlamada ciddi katkı yapacak bir bakış açısı sağladığı rahatlıkla söylenebilir.

43- Hultkrantz, "An Ecological Approach", s. 141-42.

KAYNAKÇA

ÅKE HULKTRANTZ, Religio-ecological Approach, Science of Religion Studies in Methodology, Proceedings of the Study Conferanca of the International Association for the History of Religions, held in Turku, Finland, August 17-23, 1973, Moutern Publishes, edited by Lauri Honko, The Hague 1979, s. 225-256.

ÅKE HULKTRANTZ, An Ecological Approach to Religion, Ethnos 31 (1966), s. 131-150.

ULF DROBİN, Obituary, Numen 55 (2008), s. 99.

FRANK WHALING, Comparative Approaches, Frank Whaling (ed.) Contemporary Approaches to the study of religions, The Humanities, Walter de Gruyter, Berlin 1984, I.

http://tr.wikipedia.org/wiki/Erland_Nordenski%C3%B6ld 25.11.2009.

http://en.wikipedia.org/wiki/Alfred_Kroeber. 25.11.2009.

http://www.giffordlectures.org/Author.asp?AuthorID=84_#8217;de (27.10.2010)

http://www.americanists.se/index.php?option=com_content&view=article&id=81&Itemid=&lang=en 7.10.2010

http://en.wikipedia.org/wiki/Cultural_ecology.